UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Naar een inclusiever God in Nederland

Enkele observaties en een agenda voor onderzoek naar religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond

Fleischmann, F.

DOI
10.54195/RS.24669

Publication date
2025

Document Version
Final published version

Published in
Religie & Samenleving

License
CC BY

Link to publication

Citation for published version (APA):
Fleischmann, F. (2025). Naar een inclusiever God in Nederland: Enkele observaties en een agenda voor onderzoek naar religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond. *Religie & Samenleving*, *20*(3), 140-160. https://doi.org/10.54195/RS.24669

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:14 Oct 2026

Religie & Samenleving
2025 – Jaargang 20, nr. 3 – religiesamenleving.nl
DOI: 10.54195/RS.24669

RADBOUD UNIVERSITY PRESS

ARTIKEL – REFLECTIES OP *GOD IN NEDERLAND 1966-2024*

Naar een inclusiever *God in Nederland*

Enkele observaties en een agenda voor onderzoek naar religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond

Fenella Fleischmann*

Abstract

The volume *God in the Netherlands 1966-2024* documents developments in the religiosity of Dutch affiliated Christians. Against the background of continuing secularization and a diversifying religious landscape due to migration, this focus implies that the population under study is becoming increasingly selective over time. Rooted in migration studies, the present contribution argues that it is essential to take the Dutch population with a migrant background into account for a comprehensive understanding of 'God in the Netherlands' in 2025. After sketching the obstacles to a more inclusive research approach, the current state of knowledge of religiosity of the population of migrant origin is presented. The contribution ends with proposals for a research agenda that broadens the empirical scope both of the target population – beyond (Sunni) Muslims from specific origin countries – and of the conceptualizations and measures of religion, beyond Christianity-based measures that ignore the different ways in which individuals reason about religion.

Keywords: religion, migration, religious minorities, Muslims, survey research, religious cognition

Inleiding

Tegen de achtergrond van goed gedocumenteerde ontkerkelijking in Nederland werpt de meest recente editie van het langlopende onderzoek *God in Nederland* de vraag op welk sociaal bindmiddel in de Nederlandse samenleving in de plaats is gekomen

* Fenella Fleischmann is hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Haar onderzoek richt zich op de rol van religie voor de positie van immigranten en hun nakomelingen.

van kerkelijke godsdienstigheid (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025, 11). Een goed antwoord op deze vraag vereist een brede aanpak waarbij de hele Nederlandse samenleving in 2025 in beeld is. Dit is, zoals de auteurs erkennen, in het onderzoek echter niet het geval, omdat aanhangers van niet-christelijke religies buiten de boot vallen vanwege (1) de focus op het doortrekken van ontwikkelingen vanaf de eerste editie van het onderzoek in 1966 en (2) het ontbreken van geschikte vergelijkende onderzoeksgegevens (idem 11). Deze inhoudelijke en pragmatische keuzes van de onderzoekers zijn goed te begrijpen, maar het gebrek aan representatie van niet-christelijke gelovigen, van wie de overgrote meerderheid een migratieachtergrond heeft, wringt in toenemende mate met de titel van de reeks onderzoeken. De meest spectaculaire verandering van het religieuze landschap in Nederland is namelijk de toename van moslims, hindoes en boeddhisten (Knippenberg 2018). Voor een omvattend perspectief op God in Nederland anno 2025 is het daarom noodzakelijk ook naar de geloofsbeleving van deze en andere niet-christelijke gelovigen te kijken, en om Nederlanders met een migratieachtergrond te betrekken in het onderzoek naar veranderingen in religieuze affiliaties, gebruiken, geloof en daarmee verbonden opvattingen. In de context van een door migratie gediversifieerd religieus landschap staat bij voorbaat vast dat een gedeelde godsdienstige beleving als sociaal bindmiddel voor de hele samenleving afvalt; echter wordt de vraag wat de verschillende in Nederland aanwezige religies betekenen voor hun aanhangers en hun positie in de Nederlandse samenleving daarmee des te belangrijker.

Het doel van deze bijdrage aan het themanummer is daarom een overzicht te schetsen van het onderzoek naar religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond dat op een vergelijkbare manier is opgezet als *God in Nederland 1966-2024*. Dit betekent dat ik me beperk tot grootschalig onderzoek op basis van vragenlijsten dat tot doel heeft om de mate van en veranderingen in religiositeit van een specifieke doelgroep te beschrijven. Daarbij sta ik stil bij de obstakels voor dit soort onderzoek en de hordes die nog genomen moeten worden voordat er een omvattend beeld van God in Nederland kan ontstaan dat recht doet aan de diversiteit van het hedendaagse religieuze landschap. Net als in het recent verschenen boek, wordt ook het beschikbare kwantitatieve onderzoek naar religie bij Nederlanders met een migratieachtergrond geplaagd door een gebrek aan bruikbare onderzoeksgegevens. Het beeld dat hier geschetst kan worden is noodzakelijkerwijs selectief voor wat betreft de onderzoekspopulatie en beperkt voor wat betreft het religiebegrip. Daarom sluit ik deze bijdrage af met enkele voorstellen voor een onderzoeksagenda waarmee toekomstig onderzoek deze eenzijdige representatie en selectiviteit zou kunnen verhelpen.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

De rol van religie binnen het onderzoek naar migranten in Nederland

Binnen het veld van migratieonderzoek bestaat veel aandacht voor de religie van immigranten en hun nakomelingen. Een overzicht van de empirische staat van het onderzoek in Europa, met de kernvragen hoe de religiositeit van migranten verandert in de loop van de tijd en hoe deze zich verhoudt tot hun integratie in de ontvangende samenleving, is elders te vinden (Fleischmann 2022). Om niet in herhaling te vallen en tegen de achtergrond van de doelstellingen van dit themanummer bespreek ik hier, bij wijze van introductie, twee kernbevindingen uit dit eerdere overzicht.

De eerste kernbevinding betreft de vaststelling dat, gezien de mondiale verdeling van religiositeit en migratiebewegingen, de meeste migranten in westerse bestemmingslanden afkomstig zijn uit landen met een hogere mate van religiositeit (zie bijvoorbeeld Van Tubergen en Sindradóttir 2011; recent Stolz, De Graaf, Hackett en Antonietti 2025). Door de internationale migratie komen individuen met een sterke religieuze socialisatie in aanraking met een ontvangende samenleving die zich vaak in een latere fase van de seculiere transitie bevindt. Bijgevolg vormt het hebben van een religie potentieel een scheidslijn tussen migranten en niet-migranten (Foner en Alba 2008). Wellicht belangrijker dan het verschil in de mate van religiositeit tussen migranten en niet-migranten, is de nadruk in het publieke debat op het verschil tussen moslims en niet-moslims, waardoor deze groepsgrens in heel Europa zich duidelijk aftekent (Brubaker 2015). Deze gepercipieerde groepsgrens betreft niet alleen de mate van toewijding aan het geloof, maar ook allerlei andere sociale verschillen waarvan vaak wordt verondersteld dat deze worden 'veroorzaakt' door het hebben van een religie. Het gevolg hiervan is dat religie in het algemeen, en de islam in het bijzonder, wordt ervaren als obstakel voor sociale cohesie in Europese samenlevingen. De termen 'gepercipieerd' en 'verondersteld' gebruik ik hierbij niet alleen om aan te geven dat empirisch onderzoek niet altijd strookt met veel gehoorde overtuigingen in het publieke debat. Ik doe dit ook om te benadrukken dat de manier waarop de religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond doorwerkt in hun sociale positie niet alleen wordt bepaald door de religiositeit van migranten zelf, maar in belangrijke mate ook door denkbeelden van Nederlanders zonder migratieachtergrond over religie en specifieke religieuze minderheden. Een groepsgrens wordt immers van twee kanten bepaald.

In de Nederlandse context bracht recent het Nationaal onderzoek moslimdiscriminatie (Sprong et al. 2025) de grote mate van discriminatie die Nederlandse moslims ervaren in vrijwel alle domeinen van het publieke leven zeer gedetailleerd voor het voetlicht. Uit dit onderzoek blijkt dat moslims in Nederland dagelijks moeten opboksen tegen achterstelling, verdachtmakingen en uitsluiting op basis van hun

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

religieuze identiteit. Behalve Sprong et al. (2025) laat menig ander onderzoek zien dat deze vormen van discriminatie veelal losstaan van de mate waarin individuele moslims belang hechten aan hun geloof of het daadwerkelijk praktiseren (bijvoorbeeld Di Stasio et al. 2021). Hoewel er dus sprake is van een sterke scheidslijn tussen moslims en niet-moslims in de Nederlandse samenleving, is het maar de vraag of het daadwerkelijk gaat om een *religieuze* groepsgrens, of dat de scheidslijn eerder tot stand wordt gebracht door denkbeelden over de betekenis van de moslimidentiteit. De implicatie hiervan is dat onderzoek naar (veranderingen in) de religiebeleving van Nederlandse moslims, hoe interessant ook, maar in beperkte mate geschikt is om de vraag te beantwoorden of de sociale scheidslijn tussen moslims en niet-moslims over de tijd zal vervagen of juist feller zal oplichten.

Hieraan verbonden is de tweede kernbevinding, namelijk dat Europees onderzoek naar religie van migranten zich – veelal om praktische redenen vergelijkbaar met de beperkingen van *God in Nederland 1966-2024* – vaak beperkt tot moslims, en specifiek tot soennitische[1] moslims uit de meest voorkomende herkomstlanden in een gegeven bestemmingsland. Dat roept de vraag op in welke mate de gevonden verschillen te maken hebben met religiositeit per se, of gekleurd worden door de net besproken focus op de vermeende onverenigbaarheid van 'islamitische' en 'westerse' identiteiten, oftewel de stereotype beelden van wie moslims (en westerlingen) zijn en waar ze in geloven. Door noodzakelijke beperkingen en gemaakte keuzes in het onderzoeksproces draagt het empirische onderzoek naar de religiositeit van moslims en hoe deze zich verhoudt tot hun integratie zo mogelijkerwijs bij aan een versimpelde waarneming van de heterogene populatie van moslims in Europese landen – ook Nederland. Paul Statham (2024) omschreef dit recent als 'moslimificatie': het terugbrengen van alle eigenschappen van moslims tot een vermeende onwrikbare 'kern' die deze zeer diverse groep verenigt en op basis waarvan allerlei conclusies worden getrokken over de verwachte sociale, culturele en politieke posities van individuen. Ook daarom is het essentieel dat een beeld van God in Nederland in 2025 verder gaat dan het toevoegen van moslims aan bestaande analyses van christenen, en dat binnen het onderzoek naar religiositeit bij moslims volop aandacht is voor de diversiteit binnen deze groep.

Desalniettemin is het op basis van de beschikbare onderzoeksgegevens haast onmogelijk om voor andere religieuze groepen dan moslims een representatief beeld te schetsen van de mate van hun religiositeit en veranderingen daarin. Dit heeft deels te maken met de kleine aantallen: waar het aandeel moslims van de totale Nederlandse bevolking wordt geschat op zo'n 6%, gaat het voor groepen als hindoes, boeddhisten, joden en aanhangers van nog andere religies om minder dan 1% (Knippenberg 2018; De Hart, Van Houwelingen en Huijnk 2022). In de terminologie

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

van het enquêteonderzoek zoals gebruikt voor *God in Nederland* spreken we dan over moeilijk bereikbare doelgroepen. Hier komt nog bij dat in Nederland, net als in de meeste andere Europese landen, informatie over de individuele religieuze affiliatie niet beschikbaar is in de bevolkingsregisters.[2] Het is daarom ook niet mogelijk om te bepalen in welke mate onderzoeksgegevens die deze informatie wel bevatten een accuraat beeld geven van de populatie van een specifieke religieuze groep in Nederland.

Met de huidige staat van onderzoek naar (trends in) religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond is het dus lastig om een volledig beeld te schetsen waarin alle religieuze tradities zijn vertegenwoordigd en waar binnen deze tradities de hele bandbreedte van hun aanhangers in beeld is. Voor moslims, als grootste niet-christelijke religieuze minderheidsgroep in Nederland, is deze uitbreiding enigszins haalbaar, al blijft het tijdsbestek voor longitudinale analyses beperkt. Los daarvan kent ook het onderzoek naar Allah in Nederland, zoals hieronder zal blijken, de nodige beperkingen.

Allah in Nederland: een problematisering, overzicht en enkele aanvullingen

Will the real Muslims please stand up?

Zoals al eerder werd opgemerkt, vormen moslims, op aanhangers van christelijke religies na, de grootste groep gelovigen in Nederland (Knippenberg 2018). Hoewel het getalsmatig een omvangrijke groep betreft, is het vragenlijst-gebaseerde onderzoek naar religiositeit van Nederlandse moslims om twee redenen beperkt tot specifieke delen van de totale populatie van inwoners van Nederland die zichzelf als moslim identificeren. Ten eerste is er geen eenduidige definitie van de doelgroep, en ten tweede ontbreekt voor elke gekozen definitie een gevalideerd steekproefkader.

De vraag naar de definitie lijkt simpel, maar ervaringen uit het veld en de kwalitatieve literatuur (bijvoorbeeld De Koning 2008) laten zien dat de vraag 'wie is een moslim?' allesbehalve eenvoudig te beantwoorden is.[3] De kern van het dilemma is de vraag in welke mate het bij zelfidentificatie als moslim gaat om een religieuze identiteit die vragen naar religieuze gedragingen en opvattingen zinvol maakt. Dat lijkt misschien een triviaal punt, maar de door de onderzoekers gemaakte keuzes in het onderzoeksproces kunnen grote gevolgen hebben voor het aantal mensen dat bereikt kan worden voor onderzoek, en daarmee mogelijk voor de uitkomsten. Een recent voorbeeld is een enquête onder moslims in Duitsland met een Turkse achtergrond in het kader van het KONID-project[4] (Liedhegener et al. 2021), die ik samen met collega's

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

heb geanalyseerd (Fleischmann et al. 2025). Voor deze telefonische survey werden potentiële deelnemers met een Turkse achtergrond op basis van hun namen geïdentificeerd. Omdat niet-moslims buiten de doelgroep van het onderzoek vielen, werd aan het begin van het gesprek gevraagd of de geïnterviewde moslim was; was het antwoord nee, dan werd de betreffende persoon bedankt en het gesprek beëindigd. Op deze manier waren alle deelnemers aan de enquête moslims op basis van zelftoewijzing. Later in het interview werd deelnemers gevraagd of ze zichzelf rekenden tot een bepaalde religie en daarbij gaf slechts twee derde (!) aan zich te rekenen tot de islam (het restant bestond overwegend uit deelnemers die aangaven geen religie aan te hangen). Voor het accuraat kunnen tellen van het aantal moslims en het uitvoeren van betekenisvol onderzoek bij een beoogde doelgroep, maakt het dus nogal uit hoe moslim-zijn wordt geoperationaliseerd, en verschillende definities leiden niet altijd tot hetzelfde antwoord.[5] Vanwege de maatschappelijke tendens tot het homogeniseren van moslims en de reducerende 'moslimificatie' (Statham 2024) lijkt het voor betekenisvol onderzoek naar religieuze beleving essentieel om alleen deelnemers te selecteren die zichzelf als moslim identificeren – en daarbij aan te geven hoe deze groep zich verhoudt tot de bredere groep van mensen die op basis van hun herkomstland mogelijk moslim zouden kunnen zijn.

Deze laatste insteek, het benaderen van onderzoeksdeelnemers op basis van hun herkomstland, is potentieel zeer problematisch, maar bij gebrek aan een steekproefkader gebaseerd op religieuze zelfidentificatie is het voor het uitvoeren van vragenlijstonderzoek op dit moment nog steeds de meest bruikbare optie. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de schatting van het aantal 'nominale' of 'culturele' moslims in een land, gebaseerd op het herkomstland van migranten (en hun nakomelingen), samen met het deel van de bevolking in dat herkomstland dat zich tot de islam rekent (Brown 2000). In veel Europese landen is dit de best beschikbare aanpak om enerzijds een verantwoorde schatting van het aantal moslims te kunnen maken en anderzijds een doelgroep af te bakenen voor surveyonderzoek. Immers zou het gezien het aandeel van moslims in de totale bevolking van die landen te kostbaar zijn om de gehele bevolking te benaderen als de verwachting is dat meer dan 90% van de antwoorden onbruikbaar is (want afkomstig van niet-moslims). Hierbij is bovendien nog niet eens rekening gehouden met selectieve onderzoeksrespons, terwijl er onder Nederlandse moslims toenemende huiverigheid of zelfs weerstand bestaat om deel te nemen aan onderzoek (Sprong et al. 2025); iets wat gezien de ontvangst van het Nationaal onderzoek moslimdiscriminatie door de media en de Tweede Kamer (Di Stasio et al. 2025) niet mag verbazen. Kortom, voor betekenisvol onderzoek naar de religiositeit van moslims in Nederland is een doelgerichte en cultuursensitieve aanpak nodig en blijft selectie op basis van herkomstland (of gesproken taal), ondanks alle bezwaren, vaak de best haalbare werkwijze.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

In de praktijk leidt deze aanpak er doorgaans toe dat het onderzoek naar islamitische religiositeit zich beperkt tot Nederlanders met een migratieachtergrond uit landen waarvan het merendeel van de bevolking islamitisch is.[6] Aangezien het wereldwijd gaat om een groot aantal landen en het vertalen van vragenlijsten en het inzetten van meertalige interviewers nogal duur is, wordt vervolgens de doelgroep vaak verder gereduceerd tot de meest voorkomende herkomstlanden. In Nederland zijn dat Turkije en Marokko, die samen naar schatting ongeveer 70% van de populatie van de Nederlandse moslims vertegenwoordigen (Knippenberg 2018, 394). Ook naar moslims uit Afghanistan, Iran, Irak, Somalië en Suriname is onderzoek gedaan (Maliepaard en Gijsberts 2012). In het meest recente onderzoek naar de geloofsbeleving van moslims in Nederland door het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) zijn naast Turkse en Marokkaanse Nederlanders wederom moslims uit Somalië en Suriname meegenomen; daarbij wordt aangenomen dat ongeveer 80% van de populatie van Nederlandse moslims is vertegenwoordigd (Huijnk 2018, 20). Aanvullend hierop wordt in onderzoek naar specifieke herkomstgroepen, zoals de recente rapportages over Syriërs in Nederland, ook aandacht besteed aan religie (Huijnk en Miltenburg 2018). Desondanks blijven moslims uit een groot aantal herkomstlanden (zoals Indonesië, India of Nigeria) structureel onder de radar van surveyonderzoek naar geloofsbeleving van moslims in Nederland. Dit werkt gezien de maatschappelijke aandacht voor moslims en de islam mogelijk door in de sociale representatie van 'de gemiddelde moslim' in Nederland.

Wat weten we over de geloofsbeleving van moslims in Nederland?

Laten we, met deze beperkingen in het achterhoofd, kijken naar de stand van het onderzoek over religiositeit van moslims in Nederland en veranderingen daarin over de tijd. Een conclusie die uit alle onderzoeken getrokken kan worden, is dat deelnemers doorgaans veel belang hechten aan de moslimidentiteit. Volgens de meest recente gegevens van het SCP beschouwt 86% van de Nederlanders met een Turkse migratieachtergrond zich als moslim en loopt dit aandeel voor degenen met een Marokkaanse en Somalische achtergrond op tot 94 en 95% (Huijnk 2018, 6). Oudere gegevens lieten al zien dat van de Somalische en Afghaanse Nederlanders bijna iedereen zich als moslim identificeert, terwijl onder Iraanse Nederlanders de helft zich niet tot een geloof rekent. Ook bij Iraakse en Iraanse gelovigen is het merendeel moslim, naast een aanzienlijke christelijke minderheid van 20% (Maliepaard en Gijsberts 2012). Van de recente Syrische migranten in Nederland beschouwt 85% zichzelf als moslim (Huijnk en Miltenburg 2018). Onder Nederlanders van Surinaamse herkomst daarentegen bedraagt het aandeel moslims slechts 9% (Huijnk 2018). In tegenstelling tot de eerdergenoemde landen heeft Suriname geen islamitische

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

meerderheid; het aandeel moslims van de totale bevolking wordt geschat op 20 tot 25% (Chickrie 2011; Knippenberg 2018).

De grote mate van identificatie als moslim gaat gepaard met een grote diversiteit in religieuze praktijken en opvattingen. Op basis van een zevental indicatoren van religieuze gedragingen (zoals moskeebezoek en deelname aan de ramadan) en religieuze identificatie (bijvoorbeeld 'Mijn geloof is een belangrijk deel van mezelf') onderscheidt Huijnk (2018) vijf verschillende typen moslims. De meest voorkomende typen zijn strikt praktiserende moslims en privaat vrome moslims. Het onderscheid tussen deze twee groepen wordt bepaald door het moskeebezoek, dat frequent is onder de strikt praktiserenden maar minder voorkomt onder de privaat vromen. Op de andere indicatoren (bijvoorbeeld bidden, deelname aan de ramadan en religieuze identificatie) scoren beide groepen op een vergelijkbaar hoog niveau. Daarmee verschillen zij duidelijk van de seculieren die zich weliswaar moslim noemen, maar zelden participeren in religieuze praktijken en weinig belang hechten aan hun moslimidentiteit. Culturele en selectieve moslims daarentegen hechten hier veel belang aan en leven islamitische voedselvoorschriften na, maar participeren veel minder in het gebed en moskeebezoek dan de meest religieuze subgroepen. Van de selectieve moslims bezoekt ongeveer de helft wekelijks de moskee, maar bij de culturele moslims geldt dit slechts voor 5%. Verdergaande analyses laten zien dat de typologie niet alleen bruikbaar is om te beschrijven hoe moslims verschillend invulling geven aan hun moslimidentiteit, maar dat er ook betekenisvolle verschillen zijn in religieuze socialisatie en opvattingen tussen de verschillende types. De door Huijnk (2018) onderzochte opvattingen beperken zich daarbij echter tot zaken die direct raken aan religieuze vraagstukken, zoals de stelling 'het geloof moet een belangrijke rol spelen in de politiek'. Het wordt daardoor niet duidelijk of de vijf typen moslims betekenisvol en systematisch van elkaar verschillen met betrekking tot andere houdingen of gedrag, zoals bijvoorbeeld politieke participatie.

Ook voor andere opvattingen, die minder rechtstreeks verwijzen naar religieuze inhouden, maar vaak gekoppeld worden aan de mate van religiositeit, is op basis van grootschalig vragenlijstenonderzoek betekenisvolle diversiteit aan te tonen in de manier waarop islamitische religiositeit wordt ingevuld. Gebruik makend van een *latent profile analysis* van de Netherlands Longitudinal Lifecourse Survey (NELLS)-data vonden Marija Dangubić en ik (2025) drie manieren waarop Nederlandse moslims van Turkse en Marokkaanse herkomst religiositeit combineren met opvattingen over man-vrouw rollen en de acceptatie van vrijheden op het gebied van gezinsvorming en seksualiteit. Twee subgroepen bevestigden het beeld dat een sterke mate van islamitische religiositeit gepaard gaat met opvattingen die steeds verder af komen te staan van die van de meerderheid van de Nederlandse bevolking: deze twee subgroepen

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

combineerden lage religiositeit met liberale opvattingen of hoge religiositeit met conservatieve opvattingen. De derde groep, die ongeveer een derde van de steekproef omvatte, werd gekenmerkt door een combinatie van hoge religiositeit met hoge acceptatie van homoseksualiteit en in mindere mate van echtscheiding en gekozen kinderloosheid (Dangubić en Fleischmann 2025). De uitkomsten bij de laatste groep laten zien dat ook binnen dezelfde herkomstgroep en op een vergelijkbaar niveau van religiositeit grote verschillen in opvattingen bestaan. De waarschuwing tegen onterecht reducerende 'moslimificatie' (Statham 2024), ofwel het besef dat de religieuze zelftoewijzing als moslim weinig zegt over de mate van participatie aan religieuze rituelen en het hebben van denkbeelden op het gebied van religie en daarmee verbonden opvattingen, is dus ook in de Nederlandse context zeker op zijn plaats.

Deze onderzoeken documenteren gezamenlijk een grote diversiteit in religieuze identificatie, gedragingen en opvattingen van Nederlandse moslims. Met betrekking tot veranderingen in religiositeit over de tijd – vergelijkbaar met de trendanalyse van *God in Nederland 1966-2024* – zijn de bevindingen echter minder eenduidig. Het onderzoek van Huijnk (2018) kijkt naar veranderingen bij Nederlanders met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond in de periode 2006 tot 2015. Met betrekking tot religieuze zelftoewijzing is daarbij sprake van afname, maar het moskeebezoek, bidden en dragen van een hoofddoek vertonen een toename, terwijl de religieuze identificatie stabiel blijft. Met betrekking tot de typologie van moslims wordt een toename van de meest gelovige (privaat vrome en strikt praktiserende) subgroepen gevonden, tegenover een afname van de culturele moslims en stabiliteit van selectieve en seculiere moslims. Op basis van deze cijfers is geen heel sterke trend richting ofwel secularisering ofwel religieuze opleving onder de twee grootste herkomstgroepen af te lezen.

Deze trends komen overeen met de bevindingen in het eerdergenoemde overzicht, waarin ik verschillende soorten onderzoek bespreek die veranderingen in religiositeit over de tijd analyseren (Fleischmann 2022). Ook op basis van onderzoek dat de religiositeit van verschillende migratiegeneraties vergelijkt, of ouders met hun kinderen, of individuen over de tijd volgt, is geen eenduidige en heel sterke trend richting toenemende of afnemende religiositeit te zien. Ter illustratie daarvan bespreek ik hier de uitkomsten van onderzoek onder recente immigranten naar Nederland, dat wil zeggen personen die rond 2013 voor het eerst in Nederland zijn komen wonen en in de daaropvolgende jaren in het kader van de NIS2NL-studie (Lubbers et al. 2018) herhaaldelijk zijn bevraagd, met terugkerende metingen van religiositeit. Gebruikmakend van deze gegevens analyseerde Yassine Khoudja (2022) ontwikkelingen in het subjectieve belang van religie, bidden en het bezoeken van religieuze bijeenkomsten van migranten uit vier herkomstlanden (Bulgarije, Polen,

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Spanje en Turkije) binnen de eerste vijf jaar in Nederland. De frequentie van het bidden en het bezoeken van religieuze bijeenkomsten kon hij ook vergelijken met de rapportage van deelnemers over hoe vaak ze in het herkomstland aan deze praktijken deelnamen. Dit onderzoek laat opnieuw zien dat de deelname aan religieuze rituelen, en vooral het bezoeken van religieuze bijeenkomsten, door migratie in eerste instantie afneemt – wellicht om allerlei praktische redenen die te maken hebben met de eerste fase na het verhuizen over internationale grenzen. Uit het onderzoek blijkt verder dat het bezoeken van religieuze bijeenkomsten vervolgens weer enigszins herstelt, om op lange termijn om te buigen naar een lichte afname. Het verloop van de ontwikkeling is opvallend gelijkmatig voor christelijke en islamitische migranten (Fleischmann en Khoudja 2023). Onder de meest recente migranten lijkt zich dus een voorzichtige trend in de richting van secularisering af te tekenen. Echter is de voornaamste bevinding ook in dit onderzoek een van stabiliteit voor alle groepen en alle onderzochte kenmerken. Daarbij moet bedacht worden dat er hier sprake is van een zeer specifieke onderzoekspopulatie, waardoor generalisering naar alle recente migranten in Nederland niet mogelijk is. Ook het longitudinale onderzoek naar Syriërs in Nederland toont weinig verandering in religiositeit in de periode tussen 2017 en 2019 (Damen en Huijnk 2018).

Deze bevindingen lijken potentieel problematisch als het grote belang van de moslimidentiteit voor Nederlandse moslims wordt beschouwd als probleem voor de sociale samenhang in een seculariserende samenleving. Aangezien er bij moslims geen trend richting secularisering is waar te nemen die in aard en omvang vergelijkbaar is met de ontwikkelingen van christelijke Nederlanders zoals gedocumenteerd in *God in Nederland 1966-2024,* valt niet te verwachten dat de sociale samenhang in Nederland groeit door afnemende religiositeit bij moslims. De vraag is echter of voor de groepsgrens tussen moslims en niet-moslims de religiositeit van Nederlandse moslims bepalend is. Als denkbeelden van niet-moslims over het islamitisch geloofsleven en de gevolgen daarvan doorslaggevend zijn voor de sociale positie van moslims in Nederland, dan zijn de bevindingen van stabiele islamitische religiositeit mogelijk minder relevant. Onderzoek naar de religiositeit en sociale integratie van minder vaak onderzochte moslims en andere religieuze minderheden in Nederland suggereert dat een versmalde waarneming van wie als moslims wordt gezien, doorwerkt in de manier waarop religie de sociale samenhang beïnvloedt.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Religiositeit en sociale samenhang onder minder onderzochte groepen

Zoals eerder aangegeven blijft een deel van de diverse populatie van moslims in Nederland structureel onderbelicht vanwege beperkingen in de beschikbare gegevens en de gekozen strategieën om moslims te bereiken voor surveyonderzoek. Toch kunnen ook bestaande data bijdragen aan een meer gedifferentieerd beeld van de rol van religie voor religieuze minderheden in Nederland en zo mogelijk bestaande stereotypen tegengaan. Ik richt me hier specifiek op de religiositeit binnen de Surinaamse gemeenschap, omdat daarbij een vergelijking tussen verschillende religieuze groepen (moslims, hindoes en christenen) kan worden gemaakt, terwijl het herkomstland constant wordt gehouden. Volgens Knippenberg (2018, 394) staat Suriname op de lijst van belangrijkste herkomstlanden van Nederlandse moslims op de derde plek, op grote afstand van Marokko en Turkije, maar met een groter aantal dan moslims uit Afghanistan, Irak en Somalië. Vanuit de logica van het samplen van moslims op basis van herkomstland – en ook gezien de postkoloniale banden met Suriname – zou je daarom verwachten dat er veel onderzoek naar Surinaamse moslims is gedaan, maar dat is niet het geval. De omissie van Surinaamse moslims in veel onderzoek naar de geloofsbeleving van islamitische Nederlanders draagt mogelijk bij aan de homogenisering van deze religieuze minderheidsgroep en het vereenzelvigen van de moslimidentiteit met een herkomst uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Om deze tendens tegen te gaan is het interessant om de blik te richten op Surinaamse moslims.

Huijnk (2018) laat zien dat in vergelijking met Turkse, Marokkaanse en Somalische Nederlanders de religiositeit onder Surinaamse moslims lager is en anders wordt beleefd. Met een vergelijkbare aanpak, maar gebaseerd op meer rondes van de ook door Huijnk (2018) gebruikte Survey Integratie Minderheden (SIM), analyseerde ik samen met Müge Şimşek de relatie tussen de mate van religiositeit en een groot aantal aspecten die onder de brede noemer van 'integratie' geschaard kunnen worden. Hierbij waren we vooral geïnteresseerd in de vergelijking tussen Surinaamse moslims, hindoes en christenen (Şimşek en Fleischmann in voorbereiding). We gingen eerst na of de beschikbare metingen van religiositeit voor de drie groepen bruikbaar en vergelijkbaar zijn. Metingen van religieuze identificatie (bijvoorbeeld 'mijn geloof is belangrijk voor mij'), houdingen ten opzichte van de rol van religie voor het publieke leven (door ons aangeduid als religieus institutionalisme), en de vraag hoe vaak religieuze diensten (in de kerk, moskee of tempel) worden bezocht, bleken bruikbare metingen die in de drie groepen ook op een vergelijkbare manier met elkaar samenhangen. Niet bruikbaar voor ons vergelijkend onderzoek daarentegen was de vraag hoe vaak mensen bidden; deels om technische redenen (de vraag werd niet in alle rondes aan alle deelnemers voorgelegd) maar vermoedelijk ook om

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

inhoudelijke redenen, omdat het verrichten van gebeden voor hindoes geen centrale rol speelt bij het uitoefenen van hun religie (Swamy 2000).[7]

Deze enigszins beperkte maar vergelijkbare operationalisering van religiositeit toont grote overeenkomsten tussen Surinaamse hindoes en moslims in de mate waarin ze religie belangrijk vinden en hechten aan een publieke rol van religie. Alleen met betrekking tot het bezoeken van religieuze bijeenkomsten vinden we een significant verschil: dat ligt bij hindoes lager dan bij moslims. De mate van religieuze identificatie en het onderschrijven van religieus institutionalisme is duidelijk hoger onder Surinaamse hindoes en moslims in vergelijking met Surinaamse christenen, die hier op hun beurt meer belang aan hechten dan christelijke Nederlanders zonder migratieachtergrond. Religie is voor Surinaamse moslims en hindoes dus geen marginaal fenomeen, maar is belangrijk voor hun persoonlijke identiteit en werkt door in hun ideeën over de samenleving en dagelijkse praktijken. Betekent dit ook dat religiositeit voor moslims en hindoes op een vergelijkbare manier samenhangt met integratie? Immers zijn beide groepen, in tegenstelling tot christelijke Surinamers, religieuze minderheden in Nederland en is daarom de kans kleiner dat inbedding binnen hun religieuze gemeenschap een brugfunctie vervult voor inbedding in de Nederlandse samenleving (Foner en Alba 2008). We verwachtten daarom dat de samenhang tussen religiositeit en verschillende metingen van integratie voor Surinaamse moslims overwegend negatief zou zijn, en voor Surinaamse christenen eerder positief. Voor hindoes verwachtten we een tussenliggende positie, omdat zij enerzijds de brugfunctie van hun christelijke landgenoten ontberen, maar anderzijds niet worden getroffen door de in Nederland wijdverspreide negatieve denkbeelden over moslims en de islam.

De bevindingen laten zien dat de samenhang tussen religiositeit en integratie verschilt tussen de drie groepen.[8] Enigszins in lijn met onze verwachting werden significant positieve samenhangen tussen religiositeit en integratie alleen gevonden bij christelijke Surinamers, en waren deze bij moslims en hindoes afwezig. Specifiek hing voor Surinaamse christenen het regelmatig bezoeken van de kerk samen met meer contacten met Nederlanders zonder migratieachtergrond en met een hoger opleidingsniveau. Voor de andere aspecten van religiositeit werden deze positieve verbanden echter niet gevonden. Met betrekking tot Nederlandse taalvaardigheid en identificatie speelde voor geen van de drie groepen de mate van religiositeit een rol, met een uitzondering: moslims die meer voorstander waren van religieus institutionalisme identificeerden zich minder met Nederland. Voor alle drie groepen vonden we een samenhang tussen religieus institutionalisme en opvattingen over man-vrouw rollen en homoseksualiteit, in de zin dat hoe meer de leden ervan voorstanders zijn van confessionele scholen en een grote rol van religie in de politiek, hoe

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

minder zij voorstander zijn van gelijkheid tussen mannen en vrouwen en homoseksualiteit accepteren. Voor christenen, maar niet voor hindoes en moslims, kwam hier ook nog een negatieve samenhang tussen het bezoeken van religieuze bijeenkomsten en de acceptatie van homoseksualiteit bovenop.

Samenvattend is vast te stellen dat de mate van religiositeit geen belangrijke rol speelt voor de integratie van Surinaamse Nederlanders, ongeacht hun specifieke geloof. Voor christelijke Surinamers lijkt er sprake van een brugfunctie tussen het kerkbezoek en sociale integratie; moslims en hindoes ontberen deze specifieke brugfunctie, maar voor hen staat het bezoeken van religieuze bijeenkomsten de sociale integratie ook niet in de weg. Alleen met betrekking tot houdingen op het gebied van gendergelijkheid en homoseksualiteit lijken specifieke religieuze opvattingen (maar niet de religieuze identificatie en praktijk) een negatieve rol te spelen, die in aard en omvang vergelijkbaar is tussen alle drie groepen. Deze resultaten duiden daarom eerder op een scheidslijn op het gebied van sociaal-culturele houdingen tussen conservatieve gelovigen met een voorkeur voor religieus institutionalisme enerzijds, en niet-gelovigen en gelovigen die minder belang hechten aan religieuze instituties anderzijds, dan op een specifieke groepsgrens die moslims en/of hindoes als religieuze minderheden generiek buitensluit.

Dat de religieuze affiliatie van Surinaamse hindoes en moslims weinig problematisch is voor hun sociale integratie blijkt ook uit een ander onderzoek waarin de sociale contacten tussen Nederlanders met en zonder migratieachtergrond centraal stonden (Arnold en Fleischmann 2025). Om na te gaan in welke mate en waarom etniciteit en religie een scheidslijn vormen binnen de vrijetijdscontacten van Nederlanders met en zonder migratieachtergrond, verdeelden we de steekproef van Surinaamse Nederlanders in subgroepen van niet-gelovigen, christenen, moslims en hindoes. Ter vergelijking betrokken we ook Nederlanders met een Turkse, Marokkaanse en Antilliaanse achtergrond in het onderzoek. Ook deze werden onderverdeeld afhankelijk van hun geloofsovertuiging. Vervolgens keken we welke van deze subgroepen meer contact hadden met Nederlanders zonder migratieachtergrond en of subgroepen met hetzelfde herkomstland wat hun contact met Nederlanders zonder migratieachtergrond betreft niet of nauwelijks van elkaar verschilden (wat zou duiden op vooral etnisch en minder religieus gedefinieerde scheidslijnen in het sociale contact), of dat de mate van contact vooral tussen aanhangers van hetzelfde geloof overeenkwam (wat geïnterpreteerd kan worden als een voornamelijk religieuze groepsgrens).

Uit onze bevindingen blijkt ten eerste dat de grens tussen niet-gelovigen en aanhangers van welke religie dan ook een sterke scheidslijn vormt voor vrijetijdscontacten.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Ongeacht het herkomstland hadden Nederlanders met migratieachtergrond die zich niet tot een religie rekenden de hoogste mate van contact met Nederlanders zonder migratieachtergrond. De laagste mate van dit contact werd gevonden onder Turkse en Marokkaanse moslims, in lijn met de aanname dat de grens tussen moslims en niet-moslims een sterke barrière voor sociale samenhang is. De bevindingen suggereren echter ook dat deze twee herkomstgroepen in Nederland het meest worden waargenomen als moslims. Surinaamse moslims bleken namelijk significant meer contacten met Nederlanders zonder migratieachtergrond te hebben dan moslims uit andere herkomstlanden, en hun mate van sociale integratie verschilde niet van andere (christelijke, hindoeïstische of niet-gelovige) Surinaamse Nederlanders. We onderzochten verder in welke mate het praktiseren van de eigen religie en de identificatie met de religieuze en herkomstgroep doorwerkten in de sociale contacten, maar ook na controle van deze factoren bleven de verschillen in sociale contacten tussen de subgroepen bestaan.

Dit betekent volgens ons dat het voor het hebben van vriendschappen of andere vrijetijdscontacten met Nederlanders zonder migratieachtergrond weinig uitmaakt of Nederlanders met een migratieachtergrond hun geloof veel of weinig praktiseren; er blijft een hiërarchie van groepen die op grotere afstand staan en groepen die in het sociale leven dichterbij staan. Daarmee geeft het onderzoek indirect ook inzicht in de voorkeuren van Nederlanders zonder migratieachtergrond met betrekking tot hun sociale contacten over groepsgrenzen heen: enerzijds een sterke voorkeur voor niet-religieuze personen (ongeacht hun etnische achtergrond) en anderzijds een vermijding van contact met Turkse en Marokkaanse, maar in veel mindere mate met Surinaamse moslims. Dit suggereert dat in de beleving van de gemiddelde Nederlander zonder migratieachtergrond Surinaamse moslims relatief onzichtbaar zijn of als onproblematisch worden ervaren: hun moslim-zijn werkt minder zwaar negatief door in het onderhouden van sociale contacten. Turkse en Marokkaanse moslims kunnen echter rekenen op grote sociale afstand, ook als ze hun religie nauwelijks uitoefenen en weinig belang hechten aan hun herkomstgroep en religieuze identiteit. Het door Statham (2024) gemunte begrip van ‘moslimificatie’ lijkt hier van toepassing: voor herkomstgroepen die als overwegend islamitisch worden gezien, blijft de deur naar sociale contacten gesloten (behalve voor hun niet-gelovige leden), terwijl eenzelfde barrière niet lijkt te gelden voor moslims buiten de stereotype verbeelding van ‘moslims in Nederland’.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Religieuze oriëntaties van Nederlanders met een migratieachtergrond: verder dan kwantificeren van religieus gedrag en identificatie

Uit het voorgaande blijkt dat het loont om bij het onderzoek naar religiositeit van Nederlanders met een migratieachtergrond een breed palet aan doelgroepen te betrekken, omdat zo een meer gedifferentieerd beeld ontstaat van de omstandigheden waaronder en voor wie religie een sociale scheidslijn kan vormen. De bevindingen suggereren dat, mogelijk mede door de beperking van het onderzoek tot de meest voorkomende herkomstgroepen, er een vertekend beeld ontstaat van typische en minder typische moslims. Voor de eerste groep zijn daarbij individuele verschillen in religiositeit minder doorslaggevend voor hun sociale positie dan de doorgaans negatieve en sterk homogeniserende denkbeelden over hun groep. Hieruit zou men kunnen concluderen dat het voor vraagstukken van sociale samenhang weinig relevant is om de godsdienstige beleving, praktijk en denkbeelden van Nederlanders met een migratieachtergrond in kaart te brengen en over de tijd te volgen, zoals *God in Nederland* doet voor christelijke Nederlanders. Daarmee zou echter niet alleen een meer inclusieve representatie van God in Nederland in de hedendaagse samenleving buiten beeld raken, maar ook een diepergaand begrip van de verschillende betekenissen van religie voor Nederlanders met een migratieachtergrond. Immers beperkt het hier besproken onderzoek naar religiositeit zich tot nu toe doorgaans tot een klein aantal metingen waarbij naast de zelftoewijzing tot een religieuze groep vooral de mate van identificatie met het geloof en de frequentie van het uitoefenen van een beperkt aantal religieuze praktijken worden onderzocht.

Hierbij speelt de beperkte vergelijkbaarheid van verschillende religieuze tradities de onderzoekers parten en is voor vergelijkend onderzoek slechts een gering aantal indicatoren beschikbaar dat meestal sterk gebaseerd is op een christelijk godsdienstbegrip. In surveyonderzoek dat gericht is op een specifieke religieuze minderheid is het mogelijk om hiernaast vragen te stellen over praktijken die voor christenen minder relevant zijn, zoals het dragen van een hoofddoek en deelname aan de ramadan voor moslims (Huijnk 2018). De in dit onderzoek ontwikkelde typologie laat zien dat dit belangrijke elementen zijn van het islamitisch geloofsleven in Nederland die bijdragen aan het onderscheiden van verschillende manieren waarop Nederlandse moslims invulling geven aan hun moslimidentiteit. Dit is weliswaar een verrijking ten opzichte van een beperktere meting van religiositeit, maar er kleven nog steeds twee nadelen aan: (1) de aandacht voor religie-specifieke metingen bemoeilijkt vergelijkingen tussen aanhangers van verschillende religies, en (2) ook de uitgebreidere metingen turven vooral gedrag en zeggen weinig over de verschillende manieren waarop Nederlanders met een migratieachtergrond betekenis ontlenen aan religie. Dit leidt er mogelijk toe dat religieuze veranderingen aan het zicht worden onttrokken.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Dat er weinig verandering is in het belang dat wordt gehecht aan een religieuze identiteit wil namelijk niet zeggen dat de inhoudelijke ideeën over wat het betekent om te horen tot een specifieke religieuze groep niet aan verandering onderhevig zijn.

Om dat laatstgenoemde aspect te onderzoeken is het nuttig om te kijken naar wat in de godsdienstpsychologie wordt omschreven als religieuze cognitie, doelend op meer letterlijke of meer symbolische manieren om religieuze vraagstukken te benaderen. Mensen met een letterlijke religieuze cognitie zijn van mening dat voor elk vraagstuk over betekenis en waarheid van het geloof slechts één juist en onveranderlijk antwoord bestaat. Degenen met een symbolische cognitie benadrukken daarentegen de noodzaak van persoonlijke en context-gebonden interpretatie van religieuze boodschappen en gaan ervan uit dat verschillende wereldbeschouwingen geldig kunnen zijn (Hunsberger en Jackson 2005). Onder christelijk gesocialiseerde personen zonder migratieachtergrond is reeds aangetoond dat dergelijke verschillen in religieus redeneren doorwerken in houdingen die relevant zijn voor sociale samenhang, zoals (etnisch) vooroordeel, waardeoriëntaties en stemgedrag (bijvoorbeeld Duriez et al. 2007). Een belangrijke onderliggende aanname van theorievorming over en onderzoek naar religieuze cognitie is dat de individuele verschillen hierin onafhankelijk zijn van de mate van religiositeit (Wulff 1997). Dat wil zeggen dat, onafhankelijk van de vraag of een individu in sterke mate toegewijd is aan de eigen religie of zich als niet-gelovig beschouwt, betekenisvolle verschillen in religieus redeneren kunnen bestaan die kunnen doorwerken in het verstevigen of vervagen van sociale scheidslijnen. Dit soort verschillen in de manier waarop religie wordt geïnterpreteerd en mogelijke verschuivingen daarin over de tijd, blijven op dit moment echter buiten het zicht van het besproken onderzoek vanwege de beperkte beschikbare metingen. Samen met mijn onderzoeksteam aan de Universiteit van Amsterdam ben ik daarom op dit moment bezig om cultuur-sensitieve en tegelijkertijd cross-cultureel vergelijkbare metingen van religieuze cognities te ontwikkelen die bruikbaar zijn voor Nederlanders met een migratieachtergrond met verschillende religieuze achtergronden en herkomstlanden. Ons doel is om een instrument te ontwikkelen dat in toekomstig surveyonderzoek ingezet kan worden om een omvattender beeld van religieuze oriëntaties en veranderingen daarin te kunnen schetsen. Zo kunnen we een inclusievere representatie van hedendaags religieus leven bereiken die recht doet aan de invloed van migratie en de toegenomen religieuze diversiteit van het Nederlandse religieuze landschap.

God in Nederland na 2025: een uitbreiding en agenda

Vertrekkend van de constatering dat de beperking tot christelijke Nederlanders zonder migratieachtergrond leidt tot een selectieve waarneming van God in

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Nederland in 2025, heb ik in deze bijdrage geschetst welke stappen nodig zijn om tot een inclusiever en meer representatief beeld van het religieuze leven in Nederland te komen. Naast het bespreken van de obstakels die een omvattend overzicht op dit moment nog in de weg staan, heb ik geprobeerd om het door Kregting en collega's (2025) uitgevoerde onderzoek uit te breiden met bevindingen over veranderingen in de religiositeit van (soennitische) moslims als belangrijkste religieuze minderheidsgroep. Hieruit rijst een beeld van een sterke nadruk op de moslimidentiteit bij de meeste herkomstgroepen en van overwegende stabiliteit in de mate waarin moslims belang hechten aan hun religieuze identiteit en de wijze waarop zij hun geloof praktiseren. Twee belangrijke kanttekeningen bij deze conclusies op basis van het beschikbare onderzoek zijn dat niet de volledige bevolking van moslims in Nederland in beeld is en de beschikbare metingen een beperkt inzicht geven in de veelvuldige betekenissen van religie. Met name voor vraagstukken van sociale samenhang brengt dit mogelijk belangrijke veranderingen niet voldoende voor het voetlicht.

Voor toekomstig onderzoek strekt het daarom tot aanbeveling om daarin religieuze minderheden in Nederland die tot nu toe weinig onderzocht zijn, te betrekken. Ik denk hierbij voornamelijk aan niet-soennitische moslims, hindoes, boeddhisten, joden en oosters-orthodoxe christenen. Voor de meeste van deze groepen zijn de beschikbare onderzoeksgegevens niet toereikend om de mate van religiositeit te beschrijven, laat staan ontwikkelingen over de tijd weer te geven. Recent onderzoek in Spanje laat zien dat een uitsplitsing van religieuze trends naar groepen met verschillende affiliaties relevant is: waar voor katholieken, protestanten, moslims en aanhangers van andere religies met toenemende verblijfsduur in Spanje afnemende religiositeit werd gevonden – en daarmee grotere gelijkheid met de bevolking zonder migratieachtergrond – toonden oosters-orthodoxe christenen (afkomstig uit Oost-Europa) een stijgende trend in het bezoeken van religieuze bijeenkomsten (Muñoz-Comet en Fleischmann 2025). Door het samenvoegen van surveygegevens uit meerdere jaren en verschillende landen kan toekomstig onderzoek mogelijk voor een bredere doelgroep – dus met inbegrip van de hiervoor genoemde religieuze minderheden – in kaart brengen hoe de religiositeit van migranten zich ontwikkelt in de context van steeds verder seculariserende ontvangende samenlevingen.

Een tweede aanbeveling is het uitbreiden van het religiebegrip en de bijbehorende metingen zodat meer recht kan worden gedaan aan individuele verschillen in opvattingen over religie en de gebruiken en gedragingen die voor specifieke religies van belang zijn. Uit open gesprekken over religie met mensen met een migratieachtergrond blijkt keer op keer dat begrippen en metingen geënt op de christelijke traditie tekortschieten of verkeerd worden begrepen. Een voorbeeld daarvan is dat verschillende taalkundige begrippen voor het concept religie, afhankelijk van de omgang

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

met religie in het herkomstland, heel verschillende associaties kunnen oproepen (zie Shmushko, onder review, voor een voorbeeld van Chinese migranten in Nederland). De ontwikkeling van cultuursensitieve metingen van religiositeit hoeft daarbij vergelijkbaarheid tussen religieuze groepen niet in de weg te staan. Tot nu toe laat ons onderzoek zien dat de achterliggende gedachte dat mensen ook binnen dezelfde religieuze traditie verschillend redeneren over religie en er andere betekenissen aan ontlenen, grote weerklank vindt onder de deelnemers die afkomstig zijn uit verschillende herkomstlanden en verschillende religies aanhangen (Rumeli en Shmushko, in voorbereiding).

Afsluitend wil ik ingaan op de vraag of de conclusie uit de meest recente editie van *God in Nederland,* namelijk dat religie voor een specifieke subgroep, te weten de traditioneel gereformeerden, in toenemende mate een sociale scheidslijn vormt, ook geldt voor Nederlanders met een migratieachtergrond. Gezien de beschikbare gegevens moet ik mijn antwoord wederom beperken tot moslims als grootste en meest onderzochte religieuze minderheid. Op basis van het hier beschreven onderzoek is het antwoord op deze vraag enerzijds ja, omdat de toenemende ontkerkelijking en verschuivende opvattingen over het belang van religie bij de meerderheid van de Nederlandse bevolking steeds meer afstand tot, of zelfs onbegrip en afwijzing van, religieus leven met zich meebrengt. Ongeacht de daadwerkelijke ontwikkelingen in religiositeit van moslims (en andere, minder onderzochte groepen) kan het hebben van een religie dus een sterke sociale scheidslijn zijn. Dit is dan echter zo omdat die wordt opgeworpen door niet-religieuze niet-migranten en niet zo zeer vanwege religieuze stabiliteit of opleving onder religieuze minderheden. Anderzijds moeten we de vraag ook met nee beantwoorden, omdat recent onderzoek in toenemende mate de diversiteit in religie en opvattingen binnen de moslimgemeenschap zichtbaar maakt, waar Kregting en collega's (2025) juist een homogenisering van het smaldeel van meest praktiserende christenen constateren. Hier komt nog bij dat er geen eenduidig en sterk verband bestaat tussen de mate van islamitische religiositeit en aspecten die van belang zijn voor de sociale samenhang – denk aan houdingen ten opzichte van man-vrouw rollen, de acceptatie van homoseksualiteit of politieke participatie (bijvoorbeeld Kollar en Vermeulen 2024). Wie kennisneemt van deze lijn van onderzoek kan niet volhouden dat het volstaat om te weten dat iemand moslim is om te bepalen wat deze persoon doet, denkt of stemt – met andere woorden, empirisch onderzoek toont duidelijk aan dat de door Statham (2024) benoemde 'moslimificatie' geen recht doet aan de sociale werkelijkheid. In de context van een publiek en politiek debat dat de scheidslijn tussen moslims en niet-moslims keer op keer aanwakkert, is de boodschap dat de mate van religiositeit van moslims geen bepalende factor is voor de sociale samenhang in Nederland echter moeilijk over te brengen.

Religie & Samenleving – Fleischmann – DOI: 10.54195/RS.24669

Noten

1 Kwantitatief onderzoek naar de religiositeit van moslims beperkt zich meestal niet opzettelijk tot soennitische moslims, en doorgaans wordt deelnemers de optie geboden om zich met specifieke stromingen van de islam te identificeren. Echter rekent een overgrote meerderheid zich tot de soennitische islam (in Huijnk 2018 gaat het om 80% van de Turkse en 84% van de Marokkaanse Nederlanders) en is het aantal aanhangers van andere stromingen dusdanig klein dat analyses niet verder uitgesplitst kunnen worden. De bevindingen zijn daarom vooral voor soennitische moslims van toepassing en voor onderzoek naar de religiositeit van andere stromingen is een doelgerichte en kwalitatieve aanpak nodig (zie bijvoorbeeld De Koning 2013 over salafisten, en Ali en Sunier 2024 over sjiieten).

2 Een uitzondering is het Verenigd Koninkrijk, waar in 2001 een vraag naar religieuze affiliatie met een groot aantal antwoordopties werd geïntroduceerd in de volkstelling (Hussain en Sherif 2014). Hierdoor is het mogelijk om het aantal moslims, hindoes, sikhs, etc. nauwkeurig vast te stellen op basis van zelfrapportage in plaats van veronderstelde religieuze affiliatie, en om de socio-demografische kenmerken van elke religieuze deelpopulatie in kaart te brengen. Bijgevolg kunnen onderzoekers na het uitvoeren van vragenlijstenonderzoek nagaan in hoeverre hun steekproef representatief is.

3 Voor een uitgebreide bespreking van de veelvuldige betekenissen van de moslimidentiteit vanuit sociaalpsychologisch perspectief verwijs ik naar Fleischmann en Verkuyten (2021).

4 KONID staat voor 'Configurations of individual and collective religious identities and their potential for civil society'. Meer informatie over het project is te vinden via: https://resic.info/konid-the-quantitative-project/.

5 In ons onderzoek maakte het voor het antwoord op de onderzoeksvraag uiteindelijk niet uit of we de volledige steekproef betrokken in de analyse of ons beperkten tot het deel dat zich tot de islam rekende. Dit is uiteraard alleen van toepassing voor het voorliggende onderzoek en in elk nieuw onderzoek en voor elke andere onderzoeksvraag zal opnieuw getoetst moeten worden wat de implicaties zijn van het hanteren van verschillende definities.

6 Moslims zonder migratieachtergrond vallen zo vrijwel onmiddellijk buiten de boot; dat is voor onderzoek naar de rol van religie voor migranten geen bezwaar, maar wordt wel een probleem als het doel is om de geloofsbeleving van de volledige Nederlandse bevolking te schetsen.

7 Omgekeerd zijn er vragen over specifieke gedragingen en geloofsovertuigingen die relevant zijn om tussen meer of minder praktiserende of toegewijde hindoes te onderscheiden (bijvoorbeeld deelname aan religieuze overgangsrituelen, Swamy 2020), maar die voor moslims en christenen niet of minder van toepassing zijn. Het is tekenend voor de staat van het vragenlijst-gebaseerde onderzoek naar religie in Nederland dat dit soort items niet beschikbaar is in grote enquêtes onder Nederlanders met een migratieachtergrond.

8 Technisch gezegd: we konden de verbanden tussen religiositeit en integratie niet gelijkstellen voor christenen, moslims en hindoes. De beste '*model fit*' werd bereikt als de samenhang voor christenen, moslims en hindoes specifiek werd geschat.

Literatuurlijst

Ali, Aleeha Zahra, en Thijl Sunier. 2024. "Seeking Authentic Listening Experiences in Shi'ism: Online and Offline Intersections of Majlis Practices." In *Making Islam Work: Islamic Authority among Muslims in Western Europe*, geredigeerd door Thijl Sunier. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004684928_007.

Arnold, Lena, en Fenella Fleischmann. 2025. "Group Boundaries in the Netherlands: How Religion and Ethnicity Matter for Social Integration." *European Sociological Review* 41 (1): 68–83. https://doi.org/10.1093/esr/jcae023.

Brown, Mark. 2000. "Quantifying the Muslim Population in Europe: Conceptual and Data Issues." *International Journal of Social Research and Methodology* 3 (2): 87-101. https://doi.org/10.1080/136455700405163.

Brubaker, Rogers. 2015. *Grounds for Difference*. Harvard University Press.

Chickrie, Raymond S. 2011. "Muslims in Suriname: Facing Triumphs and Challenges in a Plural Society." *Journal of Muslim Minority Affairs* 31 (1): 79-99. https://doi.org/10.1080/13602004.2011.556890.

De Koning, Martijn. 2008. *Zoeken naar een 'zuivere' Islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Bert Bakker.

De Koning, Martijn. 2013. "How Should I Live as a 'True' Muslim? Regimes of Living among Dutch Muslims in the Salafi Movement." *Etnofoor* 25 (2): 53-72. https://www.jstor.org/stable/43264020.

Damen, Roxy, en Willem Huijnk. 2020. "Religie." In *Syrische statushouders op weg in Nederland: de ontwikkeling van hun positie en leefsituatie*, geredigeerd door Jaco Dagevos, Emily Miltenburg, Martine de Mooij, Djamila Schans, Ellen Uiters en Alet Wijga. Sociaal Cultureel Planbureau.

Dangubić, Marija, en Fenella Fleischmann. 2025. "Unpacking the Nexus of Islamic Religiosity and Attitudes towards Individual Liberties and Gender Equality: A Person-Centered Analysis among Dutch Muslims." *Social Forces*. https://doi.org/10.1093/sf/soaf149.

De Hart, Joep, Pepijn van Houwelingen en Willem Huijnk. 2022. *Religie in een pluriforme samenleving. Diversiteit en verandering in beeld*. *Deel 3: Buiten kerk en moskee*. Sociaal Cultureel Planbureau.

Di Stasio, Valentina, Bram Lancee, Susanne Veit en Ruta Yemane. 2021. "Muslim by Default or Religious Discrimination? Results from a Cross-National Field Experiment on Hiring Discrimination." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47 (6): 1305-26. https://doi.org/10.1080/1369183X.2019.1622826.

Di Stasio, Valentina, Borja Martinović, Verena Seibel en Stefanie Sprong. 2025. "Hoeveel bewijs is genoeg om te erkennen dat moslimdiscriminatie een probleem is in Nederland?" *Stuk Rood Vlees*, 28 maart. https://stukroodvlees.nl/hoeveel-bewijs-is-genoeg-om-te-erkennen-dat-moslimdiscriminatie-een-probleem-is-in-nederland/.

Duriez, Bart, Jessie Dezutter, Bart Neyrinck en Dirk Hutsebaut. 2007. "An Introduction to the Post-Critical Belief Scale: Internal Structure and External Relationships." *Psyke & Logos* 28 (2): 767-93. http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/psyke/article/view/8399.

Fleischmann, Fenella. 2022. "Researching Religion and Migration 20 Years after '9/11': Taking Stock and Looking Ahead." *Zeitschrift Für Religion, Gesellschaft Und Politik* 6 (2): 347-72. https://doi.org/10.1007/s41682-022-00103-6.

Fleischmann, Fenella, en Yassine Khoudja. 2023. "Recent Immigrants' Religious Change in a Secular Context and Its Relation with Social Integration." *KZfSS Kölner Zeitschrift Für Soziologie Und Sozialpsychologie* 75 (1): 149-78. https://doi.org/10.1007/s11577-023-00887-2.

Fleischmann, Fenella, Müge Şimşek, Verena Schneider en Gert Pickel. 2025. "How and Why Does Religion Matter for the Integration of Muslim Minorities? Differentiating Religiosity from Religious Orientations among Turkish Muslims in Germany." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 51 (5): 1184–1206. https://10.1080/1369183X.2024.2375001.

Fleischmann, Fenella, en Maykel Verkuyten. 2021. "Being a Muslim in the Western World: A Social Identity Perspective." In *Non-Western Identity: Research and Perspectives*, geredigeerd door Byron G. Adams en Fons J.R. Van de Vijver. Springer.

Foner, Nancy, en Richard Alba. 2008. "Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?" *International Migration Review* 42 (2): 360-92. https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x.

Huijnk, Willem. 2018. *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld*. Sociaal Cultureel Planbureau.

Huijnk, Willem, en Emily Miltenburg. 2018. "Sociale contacten, waardeoriëntaties en religie." In *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland*, geredigeerd door Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Mieke Maliepaard en Emily Miltenburg. Sociaal Cultureel Planbureau.

Hunsberger, Bruce, en Lynne M. Jackson. 2005. "Religion, Meaning, and Prejudice." *Journal of Social Issues* 61 (4): 807-26. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00433.x.

Hussain, Serena, en Jamil Sherif. 2014. "Minority Religions in the Census: The Case of British Muslims." *Religion* 44 (3): 414-33. https://doi.org/10.1080/0048721X.2014.927049.

Khoudja, Yassine. 2022. "Religious Trajectories of Immigrants in the First Years after Migration." *Journal for the Scientific Study of Religion* 61 (2): 507-29. https://doi.org/10.1111/jssr.12793.

Knippenberg, Hans. 2018. “The Changing Religious Landscape of the Netherlands, 1971-2016.” In *Building Bridges. Scholars, History and Historical Demography. A Festschrift in Honor of Professor Theo Engelen*, geredigeerd door Paul Puschmann en Tim Riswick. Valkhof Pers.

Kollar, Rachel, en Floris Vermeulen. 2024. “Islam and Democracy? The Meaning of Islam for Descendants of Migrants from Turkey and Morocco and How This Connects to Political Participation.” *Ethnic and Racial Studies*: 1-19. https://doi.org/10.1080/01419870.2025.2476723.

Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam.

Liedhegener, Antonius, Gert Pickel, Anastas Odermatt, Yvonne Jaeckel en Alexander Yendell. 2021. *Polarization and Social Cohesion: The Ambivalent Potential of Religion in Democratic Societies. Findings of a Representative Survey on the Role of Religious and Social Identities in Germany and Switzerland 2019.* Luzern.

Lubbers, Marcel, Mérove Gijsberts, Fenella Fleischmann en Mieke Maliepaard. 2018. “New Immigrant Survey – the Netherlands (NIS2NL).” NWO-Middengroot, file number 420-004. DANS/EASY archive. https://doi.org/10.17026/dans-22u-7kad.

Maliepaard, Mieke, en Mérove Gijsberts. 2012. *Moslim in Nederland*. Sociaal Cultureel Planbureau.

Muñoz-Comet, Jacobo, en Fenella Fleischmann. 2025. “Immigrants’ Changing Religiosity: The Case of Spain.” *Journal for the Scientific Study of Religion*: 1-20. https://doi.org/10.1111/jssr.70007.

Rumeli, Yağmur, en Kai Shmushko. In voorbereiding (ongepubliceerd manuscript). “Talking About Religion with Migrants in the Netherlands: A Thematic Analysis of Cognitive Interviews with Muslims, and Chinese Buddhists and Christians.”

Shmushko, Kai. Onder review. “Religious Meaning Making among Overseas Chinese in the Netherlands: A Study on Buddhism and Christianity.”

Şimşek, Müge, en Fenella Fleischmann. In voorbereiding (ongepubliceerd manuscript). “Religion and Immigrant Integration Beyond Islam: The Case of the Surinamese in the Netherlands.”

Sprong, Stefanie, Verena Seibel, Borja Martinović, Valentina di Stasio, Marina Lazëri, Stefanie de Cuba, Job Velseboer, Luna van Dijk, Annemieke Mack en Miranda Witvliet. 2025. *Eindrapport Nationaal onderzoek moslimdiscriminatie*. Regioplan.

Statham, Paul. 2024. “Challenging the Muslimification of Muslims in Research on ‘Liberal Democratic Values’: Why Culture Matters beyond Religion.” *Journal of Ethnic and Migration Studies* 50 (1): 203-32. https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2268894.

Stolz, Jörg, Nan Dirk de Graaf, Conrad Hackett en Jean-Philippe Antonietti. 2025. “The Three Stages of Religious Decline around the World.” *Nature Communications* 16 (1): 7202. https://doi.org/10.1038/s41467-025-62452-z.

Swamy, Priya. 2020. “Hinduism in the Netherlands.” In *Handbook of Hinduism in Europe*, geredigeerd door Knut A. Jacobsen en Ferdinando Sardella. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004432284_051.

Van Tubergen, Frank, en Jórunn Í. Sindradóttir. 2011. “The Religiosity of Immigrants in Europe: A Cross-National Study.” *Journal for the Scientific Study of Religion* 50 (2): 272-88. https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2011.01567.x.

Wulff, David H. 1997. *Psychology of Religion: Classic and Contemporary.* 2e ed. Wiley.